

ҒТАХР 16.21.29
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-83-94>

Ассоциациялық тәжірибе және тілдік сана

Л.Ә. Еспекова¹ , М.К. Ахметова*²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹espekova@bk.ru, ²ma7988335@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі антропоцентристік зерттеу парадигмалары аясында ассоциациялық тәжірибенің этностық сананы зерттеудегі рөлін саралайды. Оны тілдік сананы жан-жақты зерттеуде, оны құрылымдау, модельдеу бағытында белсенді қолданылатын әдіс ретінде таниды. Тіл мен этностың әлемнің тілдік бейнесін танудағы ерекшелігі сөз болады. Ассоциациялық тәжірибе мәдени, тарихи, танымдық байланыстарды анықтаудағы тиімді әдістердің бірі болып табылады. Әсіресе, зерттеу нысаны ретінде этнографизмдерді ала отырып, олардың қазіргі жастардың таным-түсінігінде репрезентациялануын айқындау ұлттық-мәдени ерекшеліктерді тануда маңызды фактор екенін ескерген жөн. Тәжірибе барысында этнографизмдердің уақытпен, тұрмыстық бұйымдармен, қашықтықпен, қолөнермен байланысты семантикалық топтарынан он стимул сөз ұсынылды. Респонденттердің стимул сөзге қатысты жазған ассоциациялары негізінде оның семантикалық жақындықтары, вербалды ассоциациялық байланыстары нақты тілдік деректер негізінде талданды. Соның барысында реакция сөздердің бірнеше топтары анықталып, пайыздық көрсеткіштері сараланды. Талдау негізінде стимул сөздермен бір мағыналық өріс құрайтын, атрибуты ретінде қолданылатын, бағалауыштық сипаты бар реакция сөздердің сандық, сапалық ерекшеліктері айындалды. Ассоциациялық тәжірибе барысында алынған нәтижелерге сүйене отырып, әрбір этнос мүшесі пайдаланған реакция сөздердің қоғамдық санамен ұштасуы талданады. Ассоциация тудыру жеке адамның ақпаратты қабылдап, сақтауы, оны өңдеп жеткізуі ғана емес, оның тілдік санасының бір фрагменті ретінде ғана қарастырылады. Жинақталған материалдар қазақ жастарының санасында халықтың салт-дәстүрінде, тұрмыс-тіршілігінде, таным-түсінігінде қалыптасқан дүниелердің сақталғандығын көрсетіп отыр. Бұл әлем моделін, дүниенің концептуалды бейнесін, қоғамға тән ұлттық-танымдық ерекшеліктерді тануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ассоциация, тілдік сана, ассоциациялық тәжірибе, стимул сөздер, этнос.

Түсті: 10.01.2025; Жөнделді: 07.03.2025; Мақұлданды: 12.03.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

*Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Ассоциациялық тәжірибе – қазіргі тіл білімінде антропоцентристік ғылыми парадигма аясында кеңінен қарастырылып жүрген мәселелердің бірі. «Ассоциация» ұғымының өзі алғаш философия, психология секілді ғылым салаларында көрініс тапса, кейін тіл білімінде кеңінен қолданыла бастады. Қазақ тіл білімінде ассоциациялық тәжірибе 1960-1970 жылдары қазақ және орыс тілдеріндегі материалдар негізінде жүргізіле бастады [1, 4].

Қазіргі таңда «ассоциация» ұғымы тек психологиялық құбылыс ретінде ғана емес, әлемнің моделін, оның концептуалды бейнесін танытуда да қолданылады. Қазіргі жаңаша зерттеу парадигмалары негізінде «ассоциация» жеке тұлғаның санасындағы менталды процестер тізбегіне ғана қатысып қоймай, жадыдағы түйсікті, қиялды белсендіруге мүмкіндік береді. В.П.Абрамов [2], Ю.А.Борисова [3] ассоциациялық тәжірибе әдісін қазіргі антропоцентристік ғылыми парадигма аясындағы зерттеулерді жүргізуде маңызды екенін атап көрсетеді. Бұл зерттеулер этностық сананы зерттеуге жол ашып отыр.

Қазіргі таңда этностық сананы ассоциациялық тәжірибелер арқылы зерттеу әдістері белгілі бір этнос өкілдеріне тән әлем бейнесін тануға мүмкіндік береді. К.А.Бурнаева ассоциациялық тәжірибені тілдік сананы субъективті бейнелеу жүйесі ретінде зерттеудің ең тиімді тәсілі деп таниды [4, 51]. Әлем бейнесі бұл этнос мәдениетінің негізгі құрамдас бөлігі болып отыр. «Этникалық мәдениет өкілінің тілдік санасы өзіндік қасиеттермен ерекшеленеді. Белгілі бір этникалық мәдениетті тасымалдаушы белгілі бір мәдениетте өмір сүретін бейнелер мен идеялардан тұратын санаға ие және бұл сана мәдениеттен мәдениетке өзгереді» [5, 2].

Жалпы тіл мен этностың арасындағы байланыс көп өлшемді әрі алуан түрлі. Оның ұлттық-мәдени, тарихи, танымдық байланыстарын танып-білуде ассоциациялық тәжірибе ең тиімді әдістердің бірі болып саналды. Бұл ассоциациялық тәжірибе негізінде этностық сана, вербалды жады, ментальды лексикон, сол ұлтқа тән әлеуметтік мәдени стереотип, әлемнің тілдік бейнесі айқындалады. Г.Т.Мұхамеджанова «Ассоциативті эксперимент жадыны, лексикон мен сөйлеуді тудыру мен қабылдауды, түрлі тілдерді тұтынушылардың тілдік санасындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді зерттеуде қолданылатын тиімді құралдардың бірі» екенін атап өтеді [6, 92].

Сонымен қатар ассоциациялық тәжірибе тілдік тұлғаның қоршаған ортамен қатынасын, болған оқиғалармен байланысын, белгілі бір затты немесе құбылысты қабылдау деңгейін, даралау сипатын тануға мүмкіндік береді. Бұл стимул сөз бен реакция сөздер негізінде айқындалады. «Стимул сөздер – зерттеуші тарапынан тәжірибеге қатысушыларға ұсынылатын бірліктер, ал реакциялар – информанттардың стимул сөзге қатысты жазған ассоциациялары» [7, 46]. Бұл тәжірибе барысында сөз арасындағы семантикалық жақындықтар сараланады. Н.Роллио стимул сөздердің ішінде қолданылу жиілігі жоғары сөздердің ассоциациялық өріс тудыру мүмкіндігі күшті болатынын айтады [8]. Көптеген зерттеушілер бұл мағыналық жақындықты сөздердің «қиылысу коэффициенті» деп таниды.

Зерттеу әдістері

Жұмыста негізгі әдісі ретінде ассоциациялық тәжірибе әдісі алынды. Зерттеу жұмысының кезеңдеріне байланысты ассоциациялық тәжірибе әдісімен жарыспалы түрде басқа да қосымша әдістер пайдаланылды:

1) Өңдеудің бірінші кезеңінде қатысушылардың жас ерекшеліктері ескерілді. Экспериментке 20-25 жас аралығындағы 50 респондент қатысты. Бұл жерде материалды іріктеу әдісіне мән берілді;

2) Екінші кезеңінде қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көрінісін сипаттау мақсатында этнографизмдердің семантикалық топтарының ішінен 10 стимул сөз алынды. Бұл жерде семантикалық талдау әдісін басшылыққа алдық;

3) Үшінші кезеңінде барлық алынған стимул сөздер жинақталып, оның категориялық топтары анықталды. Бұл кезеңде жинақталған тілдік материал негізінде әрбір стимул сөз бойынша қорытындылар жасалып, оның мағыналық ерекшеліктеріне, пайыздық көрсеткіштеріне талдау жасалды. Яғни, бұл кезеңде жинақтау, түсіндіру, талдау әдістері қатар жүрді.

Талқылау мен нәтижелер

Ассоциациялық тәжірибеге этнографизмдердің семантикалық топтарының ішінен уақытпен, қашықтықпен, зергерлік қолөнермен, тұрмыстық бұйымдардың атауларымен байланысты 10 стимул сөз алынды: жиырма бес жас, алпыс үш жас, бір уыс, таң сәрі, ертоқым, алқа, домбыра, қазан, киіз басу, бес күн жалған.

Алынған материал негізінде стимул сөздерге берілген реакцияларды бірнеше топқа жіктедік: стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар; стимул сөзбен бір мағыналық өріске жататын, оның синонимдері болып табылатын реакциялар; бағалау дәрежесі бар реакциялар; стимул сөзбен бір мағыналық өріске жататын категориялық реакциялар. Әрине, бұл топтама барлық стимул сөздерде бірдей дәрежеде көрініс таппаған. Әр стимул сөз бойынша ассоциация тудырушы сөздің қасында жақша ішінде респондент саны көрсетілді.

«Таңсәрі» стимул сөзі бойынша:

1) стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар: азан (3), мал (1), таң намазы (2), таңғы құлшылық (1), музыка (1), арай (1), таңғы салқын (1), жылқыны айдау (1), ояну (1), жаңа күн (1), тыныштық (1), сабақ (1), шық (1), ризық (1). Жалпы 17 респондент (34 пайыз).

2) стимул сөзбен бір мағыналық өріске жататын, оның синонимдері болып табылатын реакциялар: таң (3), таңғы уақыт (4), елең-алаң уақыт (1), мезгіл (3), күн шығатын уақыт (2), ертемен (1), уақыт (4), таңның атуы (2), күннің шығуы (3), таңертеңгі уақыт (2), күн (3), ерте (1), таң қылаң берген уақыт (1), жарық түсе бастаған кез (1), күн шыққан кез (2). Жалпы 33 респондент (66 пайыз).

«Таңсәрі» стимул сөзінде бір мағыналық өрістегі, синоним болып келетін ассоциациялар басым болып келеді. Бұл көрсеткіш алпыс алты пайызды құрайды. Жалпы қазақ

халқы «таңсәрі» деп бұл жерге жарық түсе бастаған, таңның қылаң берген кезін атайды. Ассоциациялық өріске қатысушы респонденттер жауабынан осы сөзге мағыналас сөздерді көп кездестіреміз: «таң» деген күн шығар алдындағы уақыт; «таңғы уақыт» таңертеңгі уақыт; «елең-алаң уақыт» деген алагеуім, таңғы уақыт; «күн шығатын уақыт» деген де таңғы кез; «ертемен» таң атар-атпастан, құлқын сәрі; «уақыт» сөзі мезгіл, мерзім; «таңның атуы» күннің шығуы және т.б. Жоғарыда берілген қолданыстардың бәрінің «таңсәрі» сөзімен мағыналық жақындық бар екендігі байқалады. Бұлардың қиысу коэффициенті «таң» болып табылады.

«Таңсәрі» сөзінің атрибутын, яғни сөздің ерекше белгісін, тұрақты қасиетін білдіретін сөздер отыз төрт пайызды құрайды. Көптеген респонденттер бұл сөзді «азан», «намаз», «таңғы құлшылық» деп атағанын көруге болады. «Таңсәрі» сөзінің азанмен, намазбен, таңғы құлшылықпен ассоциация тудыруы жай құбылыс емес. Азан да, намаз да, құлшылық та таңғы мезгілде басталады, сондықтан респонденттердің жауабында бұл сөздердің қолданылуы заңды. Сонымен қатар «таңсәрі» сөзінің ерекше белгісі ретінде шық, жаңа күн, арай, музыка, ояну секілді т.б. қолданыстар да берілген. Бұл ассоциация тудырушы сөздер де «таңсәрі» сөзінің мән-мағынасын, ерекше белгілерін аша түседі.

Келесі стимул сөз – «жиырма бес жас». Бұл сөз бойынша:

1) стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар: екі мүшел (6); мерей той (1), туған күн (3), ширек (1), сан (5). Жалпы 16 респондент (32 пайыз).

2) стимул сөзбен бір мағыналық өріске жататын реакциялар: жастық шақ (6), жігіттік кез (4), адамның жасы (8), жетілу (1), даму (1), ақыл тоқтату (1), ақыл кіру (1), толығы (1), өсу (1), толысу (1), есею (1). Жалпы 34 респондент (52 пайыз).

3) бағалау дәрежесі бар реакциялар: сағындырған жиырма бес (1), болашақ отбасы (1), әттең жиырма бес (1), қайтып келмес жас (1), албырт кез (1), алаулап жанған жиырма бес (1), айхой жиырма бес (1), өте шыққан жиырма бес (1). Жалпы 8 респондент (16 пайыз).

«Жиырма бес жас» стимул сөзінде бір мағыналық өріске жататын категориялық реакциялар басым болып келеді. Ол елу екі пайызды құрап отыр. Оның ішінде алты адам жастық шақпен, төрт адам жігіттік кезбен, сегізі адам жасымен байланыстырған. Көбісі жиырма бесті жастықтың өлшемі деп береді, себебі бұл адамның қиялға, арманға толы, жалындаған шағы, сондықтан адам өмірінің ең маңызды кезеңі болып саналады. Ал енді бір тобында жиырма бес жасты ақыл тоқтату, даму, есею, жетілу, өсу, толысу деп қабылдайды. Шынында, бұл адамның есейетін, толығытын, алға мақсаттар қоятын шағы. Бұл қолданыстар да стимул сөздің мән-мағынасын жан-жақты аша түседі.

Бағалау дәрежесі бар ассоциациялар он алты пайызды құрайды. Бұл ассоциациялар алаулап жанған жиырма бес жастың қайтып келмейтінін «әттең, жиырма бес», «айхой жиырма бес», «өте шыққан жиырма бес», «қайтып келмес жас» деген сөздер арқылы ашады. Бұл қолданыстар жиырма бес жастың өте шығатынын, қайтып келмейтін, албырт шақ деп бағалайды. Ал стимул сөздің ерекше белгілерін, қасиетін ашатын қолданыстар отыз екі пайызды құрайды. Респонденттердің дені жиырма бестің ерекше белгісі ретінде екі мүшелді, туған күнді, сандық сипатын атайды.

«Ертоқым» стимул сөзі бойынша:

1) стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар: ат (13), жылқы (15). Жалпы 28 респондент (56 пайыз).

2) стимул сөзбен бір мағыналық өріске жататын, оның синонимдері болып табылатын реакциялар: ертұрман (11 респондент); ер әбзелі (11 респондент). Жалпы 22 респондент (44 пайыз).

«Ертоқым» стимул сөзінің атрибутын білдіретін сөздер елу алты пайызды құрайды. Оның ішінде жиырма сегіз қатысушы бұл сөздің басты белгісі ретінде жылқы (ат) малын атайды. Жалпы ертоқымды қазақ халқы ерте заманнан көшпелі тұрмыс-тіршілігінде салт атқа мінуге пайдаланған, сондықтан көпшілігінде ертоқым сөзімен ат не жылқы деп ассоциация тудыруы осымен байланысты болып келеді. Ал респонденттердің қырық төрт пайызы ер әбзелі, ертұрман деп бір мағыналық өріске жататын синоним сөздер арқылы береді.

«Бір уыс» тіркесі бойынша:

1) стимул сөзбен бір мағыналық өріске жататын, синонимдік реакциялар: аз (11), кішкене (7), кішкентай (3), өте кішкентай (1), аз ғана (1), құттай (1). Жалпы 24 респондент (48 пайыз).

2) Бағалау дәрежесі бар реакциялар: бір уыс топырақ (5), бір уыс нан (4), бір уыс тұз (1), бір уыс мақта (4), бір уыс бидай (5), бір уыс тары (1), бір уыс кәмпит (2), бір уыс алтын (3), бір уыс алақан (1). Жалпы 26 респондент (52 пайыз).

«Бір уыс» қолданысында бағалауыштық дәрежедегі реакциялар басым болып келеді. Ол елу екі пайызды құрап отыр. Респонденттердің көпшілігі «бір уыс» тіркесін нан, кәмпит, тары, бидай, тұз секілді тағамдармен байланыстырып береді. Жалпы қазақ халқының танымында «бір уыс» деген шамалық өлшемге жатады. Оны күнделікті тұрмыста жиі пайдаланған, олардың көпшілігі халықтың тұрмыс-салтына байланысты әрі қажеттіліктен туындаған өлшем. Респонденттердің жауаптары да сол қазақ халқының алыс-беріс секілді дүниелерді жүзеге асыруда қолданған шамалық өлшемдермен байланысты берілген. Ал респонденттердің 48 пайызы синонимдік реакциялар болып келеді. Бұ көрсеткіште «бір уыс» тіркесін «кіші, кішкентай» ұғымымен қатысты береді.

«Алпыс үш жас» стимул сөзі:

1) стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар: пайғамбар жасы (5), қарттық (2), зейнеткер (7), қартаю (3), қария (5), ата (5), ақсақал (2), қарт (3). Жалпы 33 респондент (66 пайыз).

2) Бағалау дәрежесі бар реакциялар: керемет шақ (1), кемеңгер (1), еркіндік (1), данагөй (4), әкемнің жасы (1), данышпан (4), ел ағасы (1), ақылгөй (3), қайғы ойладық (1). Жалпы 17 респондент (34 пайыз).

«Алпыс үш жас» тіркесінде атрибутын білдіретін реакциялар басым болып келеді. Көпшілігі алпыс үш жасты қарттық, пайғамбар жасы, ата деп таныса, кейбірі зейнеткер деп таниды. Әрине, бұл аталған ассоциациялардың бәрі стимул сөздің ерекшелегін толық ашады. Респонденттердің отыз төрт пайызы бағалауыштық реакция тудырады. Бұл жасты керемет шақ, данагөй, ақылгөй, ел ағасы, данышпан деп бағалайды. Бұл берілген бағалауыштық реакциялардың бәрі «алпыс үш жас» деген тіркестің мән-мағынасын толықтыра түседі.

«Алқа» стимул сөзі:

1) стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар: күміс (3), алтын (5), асыл тас (1), аппақ түс (1), ана (1), мойын (5), әжелер (2), моншақ (2). Жалпы 20 респондент (40 пайыз).

2) стимул сөзбен бір мағыналық өріске жататын категориялық реакциялар: әшекей (7), зергерлік бұйым (4), зат (1). Жалпы 12 респондент (24 пайыз).

3) Бағалау дәрежесі бар реакциялар: естелік (1), сыйлық (13), жүлде (1), тарту (3). Жалпы 18 респондент (36 пайыз).

«Алқа» сөзінде респонденттердің қырық пайызы стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар құрайды. Көпшілігі алқаны алтын не күміс алқамен байланыстырады. Ал жиырма төрт пайызы бір мағыналық өріске жататын реакциялар болып келеді. Бұлар алқаны әшекей зат ретінде таниды. Отыз алты пайызын бағалауыштық дәрежесі бар реакциялар береді. Бұл топтағылар алқаны сыйлық (тарту) ретінде, естелік ретінде қабылдайды.

«Домбыра» стимул сөзі:

1) стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар: музыка (1), терме (1), күй (7), «Адай» күйі (1), күй атасы Құрманғазы Сағырбаев (1), екі ішек (1), дәстүрлі ән (1), саз (1), айтыс (4). Жалпы 18 респондент (36 пайыз).

2) стимул сөзбен бір мағыналық өріске жататын, оның синонимдері болып табылатын реакциялар: қалақ домбыра (1), ұлттық аспап (14), аспап (3), қауақ домбыра (1). Жалпы 19 респондент (38 пайыз).

3) Бағалау дәрежесі бар реакциялар: шер (1), тарих (1), қазақ халқы (3), құндылық (1), шетпе күй өнері (2), мәдениет (1), нағыз қазақ (1), асыл қазына (1), мұра (1), үкілі домбыра (1). Жалпы 13 респондент (26 пайыз).

Бұл стимул сөз бойынша отыз сегіз пайызы синоним болып келетін сөздер тобы болып табылады. Көпшілігі домбыраның түрлерін атап көрсетеді. Домбыра «Қазақ халқының екі ішекті, көп пернелі музыкалық аспабы» [9]. Қазақ халқының төл өнерін сөз еткенде қос ішекті ұлттық аспап қалақ домбыра, қауақ домбыра еске түседі. Стимул сөздің атрибуттық белгілері ретінде күй, ән, терме, айтыс, саз, музыка сөздері беріледі. Шынында, қазақ әнді де, күйді де, термені де, айтысты да домбырасыз елестете алмайды. Бұл жалпы қазақ халқының танымында орныққан ұғым десе де болады. Ал бағалау дәрежесі бар қолданыстар жиырма алты пайызды құрады. Домбыраны құндылық, тарих, мәдениет, асыл қазына, шер, нағыз қазақ деп бағалайды. Кейбір респонденттер домбыраны күй атасы Құрманғазы Сағырбаевпен, кейбіреуі «Адай» күйімен ассоциация тудырады. Беріліп отырған бағалардың бәрі домбыраның қадір-қасиетін толықтай ашады.

«Қазан» стимул сөзі:

1) стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар: ошақ (7), тамақ (3), палау (1), ауыл (8), бауырсақ (1), ас үй (1), қара пеш (1), киіз үй (5), ет (8), жылы ошақ (1), қуырдақ (2), ай (3). Жалпы 41 респондент (82 пайыз).

2) Бағалау дәрежесі бар реакциялар: қазан төңкерісі (2), тоқтық (1), қуаныш (1), киелі (1), ырыс (2), несібе (2). Жалпы 9 респондент (18 пайыз).

«Қазан» стимул сөзінде сексен екі пайызды атрибуттық реакциялар құрайды. Респонденттердің көпшілігі қазанды бауырсақ, ет, палау, қуырдақ секілді тағамдармен

байланыстырса, бір тобы ауылмен, киіз үймен, ас үймен, жылы ошақпен байланыстырады. Бұл қолданыстардың бәрі қазанның қасиетін толығымен ашады. Жалпы қазақ халқының танымында қазанның алатын орын ерекше. «Дәстүрлі қазақ қоғамында отбасының ырыс-несібесінің берекесінің символы ретінде ерекше қастерленіп, қасиетті саналатын үй мүлкі, ас пісіретін ыдыс» [9]. Оған байланысты түрлі ырымдар да кездеседі. Сондықтан да жоғары берілген респонденттер жауабында қазанды ошақпен, ауылмен, киіз үймен, ал екінші топтағылардың қазанды тоқтық, қуаныш, ырыс, несібе, киелі деп бағалауы оның қадір-қасиетін, мән-мағынасын аша түседі.

«Киіз басу» стимул сөзі бойынша:

1) стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар: спорт (2), кілем тоқу (2), әже (9), киіз үй (7), жүн (9), текемет (2), ауыл (1), қойдың жүні (4), төсеніш (1), жайлау (1), ою (1), кәсіп (1). Жалпы 40 респондент (80 пайыз)

2) Бағалау дәрежесі бар реакциялар: «Құрақ көрпе» фильмі (1), өнер (1), бақытты шақ (1), жаңа технология (1), ұлттық өнер (2), шеберлік (1), бұрынғы қазақ (1), ежелгі өнер (1), әліппедегі сурет (1). Жалпы 10 респондент (20 пайыз).

«Киіз басу» қолданысы бойынша респонденттердің сексен пайызында стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар байқалады. Басым бөлігі бұл қолданысты «әже» сөзімен, ал бір бөлігі жүнмен, оның ішінде қойдың жүнімен байланыстырады. Жалпы қазақ халқында киіз басатын, бұл дәстүрді жалғастырушылар әжелер екені белгілі. Сонымен қатар қазақ халқы киіз басу үшін қой жүнін пайдаланған. Жалпы «киіз басудың» атрибуты ретінде берілген жайлау, ою, ауыл, киіз үй, төсеніш секілді реакциялардың бәрі бұл өнердің ерекше белгілерін, қасиетін аша түседі. Ал бағалау реакциясы ретінде берілген қолданыстарда бұл дәстүрді шеберлік, қазақтың ежелгі өнері ретінде бағалайды. Бағалауыштық реакция жиырма пайызды құрайды.

«Бес күн жалған» стимул сөзі бойынша:

1) Стимул сөздің атрибутын білдіретін реакциялар: өмір (15), өлім (21), фәни дүние (1), ғұмыр (1). Жалпы 38 респондент (76 пайыз).

2) Бағалау дәрежесі бар реакциялар: өткінші өмір (3), қамшының сабындай (1), қателік (1), менің өмірім (1), өткінші сәт (1), жалған өмір (3), сағыныш (1), қысқа өмір (2). Жалпы 12 респондент (24 пайыз).

«Бес күн жалған» қолданысында қатысушылардың жетпіс алты пайызы стимул сөздің атрибутын білдіретін сөздерді пайдаланды. Бір тобы бұл қолданысты өмірмен байланыстырса, бір тобы өліммен байланыстырады. Берілген ассоциациялар тіркестің мағыналық сипатын толық ашады. Бағалауыштық реакциядағы қолданыстар жиырма төрт пайызды құрайды. Бұнда өмірдің жалған екендігі, қамшының сабындай қысқалығы, өмірдің өткінші екендігін айтылады.

Жалпы жоғарыда берілген стимул сөздерде бағалауыштық сипаттағы реакциялардың басымдығы байқалады. Бұл қазақ жастарының өзіндік ой тұжырымдары, түсініктері, көзқарасы деп қана бағалауға болмайды. Бағалауыштық сипаттағы стимул сөздер бұл респонденттің сол затқа берген бағасы. Бұның негізінде қазақ жастарының этномәдени санасы да бар.

Қорытынды

Жоғарыда берілген талдауларға сүйенсек, берілген стимул сөздер бойынша атрибутын білдіретін реакциялар мен бағалауыштық реакциялар басымдық танытатынын көруге болады. Тәжірибе бойынша алынған нәтижелер әрбір этнос мүшесі қолданған реакция сөздердің қоғамдық санамен ұштасып жатқанын көрсетеді. Атап айтсақ, «ертоқым» стимул сөзін жылқы малымен; «киіз басу» қолданысын әже, ауыл сөздерімен; «қазанды» ошақ, несібе, ырыс сөздерімен; «домбыраны» құндылық, өнер, қазына, мұра сөздерімен; «алпыс үш жас» тіркесін қарттық, ел ағасы, данагөй, ақылгөй және т.б. секілді ассоциациялар тілімізде орныққан, жалпылық мәнге болған қолданыстар.

Жалпы «ертоқым» стимул сөзін жиырма сегіз қатысушы «жылқы» (ат) сөзімен байланыстырған, яғни жауаптары бірдей, бұл реакция сөздердің елу алты пайызын құрайды. Ал бұл «ертоқымды» ер әбзелі, ертұрман деп 22 респондент бірдей жауап берген. Сонымен қатар «киіз басу» қолданысында 9 респондент әже сөзін пайдаланады. Бұл жайттар қазақ халқының таным-түсінігінде қалыптасқан қолданыстардың жастар тілінде репрезентациялануын танытады. Ғалым Н.В. Уфимцева тілдік ұжым мүшелерінің белгілі бір стимул сөздерге қатысты ассоциациялары уақыт өте өзгеріске түсетінін айтады [10]. Әрине, мұндай өзгерістерді қоғамдық сананың өзгеруімен байланыстыруға болады деп ойлаймыз. Жоғарды берілген ассоциациялар халықтың танымында, түсінігінде тұрақталғандықтан жастар тілінде де көрініс тауып отыр. «Белгілі бір этникалық қоғамдық мәдениет өкілінің тілдік санасы сол қоғамға тән мәдениет, этникалық танымдық ерекшеліктері тұрғысынан қалыптасады» [11, 12]. Яғни, осы жастардың қоршаған дүние туралы өзіндік ой-өрісі арқылы әлемнің тілдік бейнесінде орныққан таным-түсінік көрініс табады. Жастардың тілі халық мәдениетінің құрамдас бөлігі. Ассоциациялық тәжірибе барысында берілген тілдік бірліктерді жастардың дұрыс түсінуі, ойын жан-жақты жеткізуі негізінде олардың білім жиынтығы көрініс табады. Ал бұл жинақталған білімдер ұлттық-мәдени ерекшеліктерді, әлемнің тілдік бейнесін тануға мүмкіндік береді. Ассоциациялық тәжірибе барысында алынған реакция сөздер респонденттердің санасында пайда болып, тілдік бірліктер арқылы көрініс тапқан білім деңгейінің көрсеткіші ғана емес, сол қоғамға тән танымдық ерекшелік, құндылық деп бағалауға болады. Себебі әлемнің тілдік бейнесі осы этнос мүшелерінің тілдік санасындағы қолданыстармен айқындалады.

Алғыс айту, мүдделер қақтығысы

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын AP23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба негізінде жазылды.

Авторлардың қосқан үлесі

Л.Ә. Еспекова мақаланың негізгі тұжырымдамасын айқындап, зерттеу нәтижелерін жинақтады. Тілдік деректерді саралап, мақаланың негізгі бөлігін жазды. **М.К. Ахметова** ассоциациялық тәжірибе жасауға қатысып, алынған материалдарды іріктеп, талдау

жүргізді. Авторлар тең дәрежеде жұмыстың барлық аспектілері мен деректердің дұрыстығы үшін жауапты.

Әдебиеттер тізімі

1. Дмитриук Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциациялық сөздік. Казахский ассоциативный словарь. – Алматы-Москва: Медиа-ЛогоС, 2014. – 330 б.
2. Абрамов В.П. Теория ассоциативного поля [Электрон. ресурс] – 2008. – URL: http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/abstract/files/lex_fraz.doc (дата обращения 02.01.2025).
3. Борисова Ю.А. Ассоциативный эксперимент в современных психолингвистических исследованиях // Psychology. Historical-critical Reviews and Current Researches. – 2019. – №8. – С. 265-273. DOI: <http://10.25799/AR.2019.43.1.074>
4. Бурнаева К.А. Ассоциативное поле как способ моделирования фрагмента языкового сознания // Lingua mobilis. – 2011. – № 6 (32). – С. 51-58.
5. Коногорова А.В. Ассоциативный эксперимент как метод когнитивного исследования [Электрон. ресурс] – 2010 – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/assotsiativnyy-eksperiment-kak-metod-kognitivnogo-issledovaniya> (дата обращения 05. 01. 2025).
6. Мұхамеджанова Г.Т. Лингводидактикадағы ассоциативті эксперимент тәсілі // ҚазҰУ. Филология сериясы. – 2022. – №4 (188). – Б. 90-101. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.010>
7. Ахметова М.К., Еспекова Л.Ә. Тілдік санадағы сакралды лексика көріністері // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. –2024. – №3 (148). –Б. 44-59. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-44-5>
8. Pollio H. The Structural Basis of Word Association Behaviour. – The Hague Paris: Mouton & Co, 1966. – 243 p.
9. Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электрон. ресурс] – URL: <https://qazcorpus.kz/>
10. Ufimtseva N.V. Association-Verbal Network As A Model Of The Linguistic Picture Of The World. Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2020. – №86 (1). – P. 1460-1465. DOI: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.169>
11. Мәдиева Г.Б., Таусоғарова А.Қ., Досанова А.М. Когнитивтік лингвистика теориясы. Оқу-әдістемелік құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2020. – 63 б.

Л.А. Еспекова, М.К. Ахметова*

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Ассоциативный эксперимент и языковое сознание

Аннотация. В статье выделяется роль ассоциативного эксперимента в изучении этнического сознания в рамках современных антропоцентрических парадигм. Он признан методом, активно

используемым при комплексном изучении языкового сознания, его структурировании и моделировании. Говоря о проблеме языка и этнической принадлежности, мы поговорим о ее особенности в познании языковой картины мира. Ассоциативный эксперимент – один из эффективных методов определения культурных, исторических, познавательных связей. Особо, взяв в качестве объекта исследования этнографизмы, следует отметить, что определение их репрезентации в знаниях современной молодежи является важным фактором распознавания национально-культурных особенностей. В ходе эксперимента рассматривался десять слов-стимулов из семантических групп этнографизмов, связанных со временем, предметами домашнего обихода, расстоянием и ремеслами. На основе написанных респондентами ассоциаций относительно слова-стимула, его семантической близости анализировались вербальные ассоциации на основе реальных лингвистических данных. На основе анализа были проанализированы количественные и качественные характеристики слов-реакций, используемых в качестве признака и имеющих оценочный характер, образующих одно смысловое поле со словами-стимулами. На основе результатов, полученных в ходе ассоциативного эксперимента, анализируется сочетание слов-реакций, используемых членом этноса с общественным сознанием. Собранные материалы показывают, что в сознании казахской молодежи сохраняются информации, сформированные в традициях, образе жизни народа. Это позволяет распознать модель мира, концептуальную картину мира, национально-познавательные особенности, характерные для общества.

Ключевые слова: ассоциация, языковое сознание, ассоциативный эксперимент, слова-стимулы, этнос.

L.A.Espekova, M.K.Akhmetova*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Associative experiment and linguistic consciousness

Abstract. The article highlights the role of the associative experiment in studying ethnic consciousness within the framework of modern anthropocentric paradigms. It is recognized as a method actively used in the comprehensive study of linguistic consciousness. Speaking about the problem of language and ethnicity, we will talk about its peculiarity in the cognition of the linguistic picture of the world. Taking ethnographisms as an object of study is an important factor in recognizing national and cultural characteristics. During the experiment, ten stimulus words from semantic groups of ethnographisms related to time, household items, distance and crafts were considered. During it, several groups of reaction words were identified, and their percentage indicators were differentiated. Based on the analysis, quantitative and qualitative characteristics of reaction words used as a feature and having an evaluative nature, forming one semantic field with stimulus words, were analysed. The collected materials show that the consciousness of Kazakh youth retains information formed in the traditions and way of life of the people. This allows them to recognize the model of the world, the conceptual picture of the world, and the national and cognitive features characteristic of society.

Keywords: association, linguistic consciousness, associative experiment, stimulus words, ethnicity.

References

1. Dmitriyuk N.V., Moldaliev D.A., Narozhnaja V.D., Moldanova Zh.I., Mezenceva E.S., Sandybaeva N.A., Abramova G.I. Kazaksha asociacijalyk sozdik. Kazahskij asociativnyj slovar' [Kazakh associative dictionary] (Almaty-Moscow, 2014, 330 p.) [in Kazakh].
2. Abramov V.P. Teorija asociativnogo polja [Theory of associative field]. – Available at: http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/abstract/files/lex_fraz.doc (accessed: 02.01.2025) [in Russian].
3. Borisova Ju. A. Asociativnyj jeksperiment v sovremennyh psiholingvistikah issledovanijah [Associative experiment in modern psycholinguistic research]. Psychology. Historical-critical Reviews and Current Researches, 8, 256-273 (2019), DOI: <http://10.25799/AR.2019.43.1.074> [in Russian].
4. Burnaeva K.A. Asociativnoe pole kak sposob modelirovaniya [Associative field as a way of modeling a fragment of linguistic consciousness]. Lingua mobilis, 6 (32), 51-58 (2011). [in Russian].
5. Konogorova A.V. Asociativnyj jeksperiment kak metod kognitivnogo issledovaniya [Associative experiment as a method of cognitive research]. – Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/assotsiativnyy-eksperiment-kak-metod-kognitivnogo-issledovaniya> (accessed: 05.01.2025) [in Russian].
6. Muhamedzhanova G.T. Lingvodidaktikadagy asociativti jeksperiment tasili [Associative experimental method in linguistic didactics]. Bulletin of KazNU. Philology series, 4(188), 90-101(2022), DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v188.i4.010>. [in Kazakh].
7. Ahmetova M.K., Espekova L.A. Tildik sanadagy sakraldy leksika korinisteri [Manifestations of sacred vocabulary in linguistic consciousness]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series], 3(148), 44-59 (2024), DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-44-5> [in Kazakh].
8. Pollio H. The Structural Basis of Word Association Behaviour (Paris, 1966, 243 p.).
9. Kazak tilinin ulttyk korpusy [National corpus of the Kazakh language]. – Available at: <https://qazcorpus.kz/> (accessed 05.01.2025)
10. Ufimtseva N.V. Association-Verbal Network As A Model Of The Linguistic Picture Of The World. Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, 86(1), 1460-1465 (2020), DOI: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.169>
11. Madieva G.B., Tausogorova A.K., Dosanova A.M. Kognitivtik lingvistika teorijasy. Oku-adistemelik kuraly. [Theory of cognitive linguistics. Educational and methodological tool] (Almaty, 2020, 63 p.) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер:

Еспекова Ләззат Әубәкірқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: espekova@bk.ru, ORCID: 0000-0001-5485-5125.

Ахметова Маржан Кәкімқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: ma7988335@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0542-1755.

Еспекова Ляззат Аубакировна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Казахстан, Астана. E-mail: espekova@bk.ru, ORCID: 0000-0001-5485-5125.

Ахметова Маржан Какимовна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Казахстан, Астана. E-mail: ma7988335@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0542-1755.

Espekova Lyazzat Aubakirovna – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana. E-mail: espekova@bk.ru, ORCID: 0000-0001-5485-5125.

Akhetova Marzhan Kakimovna – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana. E-mail: ma7988335@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0542-1755.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).